

Hitzaurrea

Jakin-mina asetzeak sortzen du barnean halako poz bat; gustura sentiarazten gaitu. Asko baloratzen dut poz hori, barru-barrukoa baita, norbere ekimenez lortutakoa. Ahalegina egin eta zorientasunaren hormona-koktel bat jasotzen dugu ordainetan: oxitozina, endorfina, serotoninina eta dopamina kantitate desberdinetan. Jakin-minak poza du sari. Iruditzen zait poz horren bila joan garela gizon-emakumeok eboluzionatzen eta garatzen jakintzetan eta trebezietan, bai norbera bere baitan eta baita espeziean bertan ere belaunaldiz belaunaldi.

Halako gogoetak etorri zitzaizkidan burura liburu honen lehen urratsak ezagutu nituenean. Izan ere, egileak xakeari buruzko 64 atal hauek idazteko asmoaren berri eman zigunean —lagunartean geunden— argi zegoen jakin-minak bultzatutako proiektu bat zela, horrexek bultzatu zuela proiektu hau martxan jartzera. Eta, aldi berean, gure jakin-mina piztu zuen. Nire kasuan oso gutxitan jolastu izan naiz eta xakeari buruz ezer gutxi nekien: arauak justu-justu eta, historiari dagokionez, Karpov-Kasparov bikotea nuen erreferente, nor zen nor bereizi ezinik. Behintzat gure belaunaldiak bizi izan zituen Munduko Xake Txapelketa hedabide guztiek jarraitzen zuten urrezko garaiak. Halakoetan gertatzen den gisan, xakeari buruzko 64 atal idazteko proiektuaz hitz egin zigunean asko iruditu zitzaizkidan, ez nuen uste gaiak hainbesterako emango zuenik. Zer den ezjakintasuna.

Lagunartearen jakin-mina pizteko asko lagundu zuen tartean serie bat egoteak: *The Queen's Gambit* edo *Gambito de Dama* (izen xelebrea xakeaz ezer ez dakigunontzat). Familian ikusi genuen, bi asteburutan irentsi ere, eta etxean beste hainbat gaiez hitz egiteko bidea eman zuen, besteak beste, emakumeen lekuaz munduan, edo emakumeak nekez iristen garen lekuez. Adimen kontua ote zen? Alegia, emakumeak zergatik ez gaude «elitean», gizonetzkoak azkarragoak direlako? Gai polemikoa, noski; batez ere, alaba nerabeak badituzu etxean.

Neurosexismoa. Izena ere badu egoera soziokulturala kontuan izan gabe emakumeen eta gizonen garunak eta, ondorioz, adimenak ezberdinak direla ondorioztatu duten ikerketen alborapenak edo isuriak. Liburu honetan aurkituko duzu terminoa. Nik egilearen blogean irakurri nuen eta jakin-minari beste ate bat zabaldu zion. Izan ere, seriea ikusi ondoren blogean argitaratutako 64 sarrera etorri ziren, tantaka-tantaka. Dokumentazio-lan mardul baten emaitza landua eta laburtua. Jakin-minari 64 ate.

Xakearen historiako kontakizunak, partida ezagunak eta anekdotak. Kolonialismoa eta Gerra Hotza. Feminismoa. Hezkuntza. Beth Harmon eta Polgar ahizpak. Peoiak eta damak.

Liburu honetan jasota daude denak jarraian edo ausaz irakurtzeko moduan, 64 begirada.

Gozatu irakurketaz eta koktelaz.

Nagore Rementeria

I. HASIERA

1. Damaren ganbitoa

2020ko urria. COVID-19aren bigarren olatua Europa astintzen ari da berriro. Euskal Herrian ere egoera okertzen ari da. Atzemandako positiboen kopurua, birsorkuntzatasua eta 100.000 biztanleko intzidentzia metatua gorantz ari dira, etengabe. Ospitaleratutakoak, ZIUra heltzen direnak eta hildakoak ere gero eta gehiago dira. Egoera larria da, eta birusa zabaltzea eragotzi nahian, ostatuak eta jatetxeak itxi dituzte berriz, herritik ateratzea debekatu, eta etxeratzeko agindua ezarri dute 22:00etatik 06:00etara. Konfinamenduaren mamua itzuli da. Etxea babesleku bihurtuta, gehiago estimatuko ditugu sofa, manta, tea edo ohea. Baita barrurako denbora ere. Sukaldean aritzeko. Liburu berriak irakurtzeko. Musika entzuteko. Gitarrarekin hitz egiten ikasteko. Telesailak ikusteko.

The Queen's Gambit ikusi dugu egun hauetan. Walter Tevis-ek 1983an argitaratutako izen bereko eleberrian oinarrituta Netflixek urriaren 23an estreinatu duen telesaila. Lehen kapitulutik harrapatu gaitu Anya Taylor-Joyk jokatzen duen umezurtzaren istorioak. Xakea, drogak, feminismoa eta estetika ederra, ohartzeko amaitzen diren zazpi ataletan banatuta, ongi neurtutako dosietan. Marabilla bat.

Beth Harmon da protagonista. Umezurztegian, William Shaibel atezainarekin xakean jokatzen ikasi du, eta sotoan bien artean lehen partidak jokatu orduko nabarmena da bederatzi urteko haurrak ezohiko gaitasuna duela xakean aritzeko. Nerabezaroan AEBko xake-jokalaria garrantzitsuenei gailenduko zaie Beth, eta 60ko hamarkadan partidaz partida lekua irabaziko du ordura arte gizonezkoen eremu zurruna izan den xakearen munduan.

Gidoiak gorabeherak dituen arren, spoilerren arriskurik gabe esan daiteke zinemaren historian urrezkoak diren zenbait eszenaren mailara heltzen denik ere baduela tartean. Paradisu Zineman eman gabeko musuak berreskuratzen diren eszenarekin pareka daitekeen bat badu behintzat *The Queen's Gambit* biribilak. Amaiera ere benetan ederra da.

Gari Kasparov izan da telesailaren aholkularietako bat, eta lortu du zuzendarien asmoa: batetik, xakezaleei gustatzea, eta, bestetik, xakeak mundu osoko milaka eta milaka lagun gehiago liluratzea.

2. Akordatzen hasita

Ez dut gogoan noiz eta nola ikasi nuen xakean. Baina aitak erakutsi zidala esango nuke. Xakezalea da aita. Betidanik horrela gogoratzen dut. 12 edo 14 urte nituenean elkarrekin jokatzeko genuela akordatzen naiz. Baita geroago ere. Sei urte gazteagoa den anaiarekin ere hiruron arteko txapelketak antolatzen genituen etxean. Hiru partida irabazi behar ziren segidan. Irabazten zuena taularen aurrean eserita geratzen zen, galtzen zuenaren lekua hartzen zuen aurkariaren eta partida berriaren zain. Estu hartzen genuen elkar.

Gaur egun abandonatuta, abailduta eta erortzear dagoen Manufacturas Zarauz altzari-fabrikan egiten zuen lan aitak. Abila zen altzari eta egur kontuetan, eta noizbait mahai borobil bat egin zuen, erdian xake-taula batekin. Etxean taula hartan aritzen ginen xakean, mahai haren bueltan.

Eskola-garaian ez dut xakearekin lotutako oroitzapenik, baina zenbait lagunek noiz edo noiz xake-txapelketaren batean parte hartu izan genuela akordatzen naiz. Zarautzen, Santa Marina kalean, garai batean Pagoeta Mendizale Elkartearen lokala zen aretoa. Jokalari ona nintzela esaten du aitak, baina ez dut uste sekula ezer irabazi nuenik. Hogeita hamar urte igaro diren arren, Artikus Torres izeneko aurkari batekin akordatzen naiz. Xakean oso ona zen. Bere izena arraroa iruditzen zitzaigula oroitzen dut, eta xakerako izana ere izenetik zetorkiola aipatzen genuela. Kuriositatez, sareko bilatzaile batean idatzi dut bere izena. Tokiko hedabide bateko bi albiste agertu zaizkit. 2006koak. Xake Taldeko Euskal Ligari eta Gipuzkoako Ligari buruzkoak dira. Xake kontuak. Antza denez, nerabezaroa eta gaztaroa pasatuta ere, jokatzeko jarraitu zuen. Poztu nau urruna eta lausoa nuen oroitzapenaren eta izenaren arrastoa berreskuratu izanak.

Nik ez nuen jokatzeko jarraitu. Noiz edo noiz partidaren bat etxean, baina oso-oso noizean behin besterik ez. *Gara* egunkariak Euskal Xakea plazaratu zuen aspaldi, 778. urtean Orreagako guduan baskoiek frankoak garaitu izana gaitzat hartuta. Metalezko irudi landu eta astunak zituen, eta xake-taula eta pieza haiek izan dira urte askoan etxean izan ditudan bakarrak. Duela zenbait urte, udako oportetara eramateko, saltoki txinatar batean erosi nuen taula txiki bat, plastikozko piezak zituen. Bada alabaren argazki bat, taula eta pieza horien aurrean, baina bizpahiru partida besterik ez genuen jokatu.

2020ko urrian, ordea, *The Queen's Gambit* ikusita, betidanik izan dudan gutizia areagotu zait: egurrezko xake-aula eta pieza eder batzuk eskuratzeko gogo. Sarean bila hasi orduko ohartu naiz behin baino gehiagotan aritu naizela horien bila, baina ez dudala aurrera egin azkenean. Oraingoan bai. Urriaren amaierakoa naiz, Scorpius, eta erabaki dut urtebetetzeko oparia.

Xake-tauletan eta irudietan espezializatutako Square Game dendaren webgunean egin dut erosketa. Kaobazko taula, egurrezko irudiak eta horiek gordetzeko kutxa ederra. Trzebiniatik dator, Poloniatik. Pozik nago.

Etxera heldu direnetik, egongelako mahaiaren gainean lekua irabazi dute xake-taulak eta irudi berriek. Liluratuta begiratzen diet, egundoko oparia jaso duen haurrarena bezalako ilusioarekin. Bikotea zeharo zaletu da, eta oharkabean xake-partidak ia eguneroko ohitura bihurtu dira etxean. Atzo alaba eta biak aurkitu nituen, taularen bi aldeetan, elkarrekin xakean jokatzen. Ederra. *The Queen's Gambit* efektua: Gari Kasparov fitxatu dute telesail batean aholkulari izateko, eta etxean xakean jokatzen hasi gara.

3. *Xake nobela*

Stefan Zweig (1881-1943) idazle eta kazetari austriarraren *Xake nobela* eskuratu eta irakurri dut. 112 orrialde. Hasi eta buka. Ezagutzen nuen, baina ez nuen gozatu orain arte. Gustatu zait. Xakeari buruzko literaturaren bila hasiz gero, erraz aurkitzen da, zerrenda gehienetan nabarmentzen baita Zweigen nobela laburra. Ez da gutxiagorako. Brasilen bere buruaz beste egin baino lehen idatzi zuen azken fikzio-lana da, eta orrialdeetan barrena xakea metafora sakona besterik ez da, bi munduren arteko borroka islatzeko: argia eta iluna, zaharra eta berria, zuria eta beltza. Euskaraz, Alberdaniak argitaratu zuen 1999an, Xabier Mendiguren Bereziarturen itzulpenarekin.

New Yorketik Buenos Airesera itsasontzian doaz nobelako protagonistak. Tartean da Mirko Czentovic harroa, beste jarduera intelektualetarako gai ez den arren xakean munduko txapelduna izatera iritsitakoa. Bidaideen artean agertuko da B. jauna ere, Gestaporen eta nazien itzala atzean utzi eta torturaren atzaparretatik ihesi doan vienarra. Ohartzera, B. jaunaren istorioa bihurtuko da nobelaren ardatza. Izan ere, nazien torturapean ezagutu zuen xakea. Ezer gabe bakartuta eduki zuten hotel-gela batean, eta handik galdeketetarako bidean liburu bat lapurtzea lortu zuen, ezerezaren zulo ilunari ihes egiteko esperantzarekin. Liburua, ordea, xake-maisuen partidaren bilduma zen, eta hasierako etsipenak beste eldarnio bati egin zion lekua, partida haiek behin eta berriro irudikatu eta buruz ikasi ondoren. Erabateko obsesioa bihurtu zen xakea B. jaunarentzat, bere buruaren aurkari bihurtzeraino, orain zuri, gero beltz, eromenaren mugetan erdibituta. Ordudanik, hogeita bost urte baino gehiago eman ditu xake-taularik ukitu gabe, baina itsasontzian bidaiari batzuk xakean ikusi orduko piztu zaio irudiak mugitzeko eta partidaren sartzeko irrika, munduko txapelduna aurrean duela eta hura menderatzeko gai dela jakin gabe.

Muturreko egoeretan berezkoa dugun erresistentziarako dohaina azaleratzen du nobelak, erortzeko eta zutitzeko gaitasunarekin batera, bizitza eta xakea taula berean zabalduak ispiluak direla erakutsiz. Egileak, gainera, intriga eta arriskua gehitzen dio bidaiari, irakurleak puska batean ahaztuko ez duen partida biribilduz. *Xake nobela*.

Euskarazko itzulpenak izan zuen oihartzuna arakutzen hasita, berriz, Markos Zapiainen hitzak ageri dira Kritiken Hemerrotekan: «Xakea ez da joko hutsa, gudua baizik, eta bakea, bizitza bera eta mundua, edo hizkuntza, osagai mugatuekin

unibertso bizi amaigabeak eraikitzeke gai, jatorri ezezaguneko bezain jainkotiar, harribitxi eta ispilu logiko, etiko nahiz ontologiko. Hirurogeita lau laukitxoek maitasuna, gorrotoa, heroitasuna, bekaitza, eskuzabaltasuna, jelsia, barkamena, distira eta eromena ikusi izan dituzte sarritan. Zientzia da xakea, baina baita poesia ere, eta hiria, eta labirintoa».

Zientzia da xakea, baina baita poesia ere, eta hiria, eta labirintoa. Oroimena. Beldurra eta ausardia. Erortzeko eta zutitzeko gaitasuna. Kemena. Erabakiak hartu beharra. Eraso eta babes. Zuria eta beltza. Argia eta iluna. Hasiera eta bukaera. Bizitza, bere ederrean eta gordinean.

4. Txaturangatik xakera. Jokoaren historia laburra

Laukidun tauletan mugitu behar ziren irudien jokoak ezagutzen zituzten Antzinaroko Egipton, Karnakeko tenplu multzoan aurkitutako hainbat grabatutan ageri baitira. Beraz, zibilizazio zaharrek ere erabiltzen zituzten horrelako jokoak. Senet jokoak izan zen garrantzitsuenak. 30 laukiko jokoak zen, eta inperio osoan iraun zuen. Aseb jokoak, berriz, 20 laukikoa zen, eta kanpotik heldu zen arren egiptoarrek moldatu egin zuten.

Xakearen eta haren familiako gainerako jokoaren aitzindaria, berriz, Indiako txaturanga jokoak da. Diotenez, joko haren garapena dira bai xakea eta baita xiangqi, shōgi, janggi eta makruk jokoak ere. Sanskritotik dator txaturanga hitza, eta lau mutur edo lau gorputz-adar dituen esan nahi du. Poesia epikoan, armada adierazteko erabiltzen zuten, eta jokoak osatzen zuten irudiak ere armadaren lau atalen isla ziren: gurdiak, elefanteak, zaldiak eta soldaduak, erregearekin eta kontseilariarekin batera. VI. mendean behintzat jokatzen zuten Indian, taularen alde bakoitzean armada bana jarrita: zuria, beltza, horia eta gorria. Dadoekin jokatzen zuten eta, beraz, ausazkoa zen. Denborarekin, txaturanga Grezia zaharreko petteia estrategia-jokoarekin uztartu zen, eta aldaera berriak sortu ziren.

Persian zabalkunde handia izan zuen shatranj jokoak, esaterako. Zetaren, espezien eta gatzaren merkataritza-bideetatik zabaldu zen munduan barrena, eta arabiarrek ekarri zuten Europara. Jokoaren aldaera hartan, txaturangako lau armadak erdira murriztu ziren, soberan geratu zen erregea kontseilari bihurtu zen, elefantea alfil, eta taula gaineko laukiak ere bi koloretara mugatu ziren. Partidaren amaieran, erregearen egin duela esateko, *shahmat* hitza hasi ziren erabiltzen: «Erregea hilda dago, akabatuta».

Shatranj jokoari garrantzi handia eman zioten arabiarrek. Gerraren irudikapen hutsa baino gehiago hasi ziren ikusten taula gainean, eta IX. mendean jokoari buruzko lehen liburuak argitaratu zituzten, hasierako mugimenduak, garapena eta aurkariaren erregea garaitzeko estrategia erakutsi nahian. Bagdad bihurtu zen shatranj jokoaren erreferentzia mundu mailan, eta arabiar literaturan sustraitu ziren jokoaren inguruko kondairak.

Erdi Aroan Europan barrena zabaldu zen jokoak, eta aldaera gehiago izan zituen. Juduen, kristauen eta musulmanen artean miresmena eragin zuen, eta lehen oztopoak eta debekuak ere iritsi ziren, apustuak eta dadoak saihestu nahian. Garai hartakoa

da jokoari buruz Europan idatzitako testu zaharrena: *Versus de Scachis* izeneko liburua, X. mendekoa. Egilea ezezaguna da, eta jokoaren arauak biltzen ditu, latinez, bertsotan.

Hurrengo mendeetan ere garatuz joan zen jokoak, baina bereziki XV. mendearen bukaeran hasi ziren arauak nabarmen aldatzen. Peoien, alfilaren eta damaren mugimenduak orduan aldatu eta arautu ziren, oraingoan antzera. Alfereza, esaterako, dama bilakatu zen, eta diagonalean lauki bakar batera mugitzeko gaitasuna izatetik noranahi mugitzeko askatasuna izatera igaro zen, taula gaineko irudi garrantzitsuena bihurtuz eta jokoaren abiadura eta ikusgarritasuna areagotuz.

Arau berriek jokoak zeharo aldatu zuten, eta gaur egun ezagutzen dugun xakearen sorrera izan ziren. Ikusgarritasunarekin, jokoak herrikoiagoa bihurtu zen, eta arauak eta berrikuntzak finkatuta geratu ziren xake modernoaren lehen erreferentziatzat hartzen den liburuan: *Libre dels Jochs Partits dels Schacs en Nombre de 100*. Francesch Vicent zen egilea, eta Valentzian argitaratu zen, 1495. urtean.

Hurrengo mendeetan jokoak are gehiago zabaldu zen, eta XVIII. mendean sortu ziren lehen xake-elkarteak eta Europako lehen kirol-federazioak. Batean eta bestean ugaritu egin ziren txapelketak, eta 1851n Londresen jokatu zen nazioarteko lehen xake-txapelketa. Nazioarteko txapelketen sonak ekarri zuen Munduko Txapelduna tituluaren sorrera ere, 1886an. Wilhelm Steinitz izan zen munduko lehen txapelduna. 1924an, berriz, Nazioarteko Xake Federazioa sortu zuten, eta hark antolatu zituen lehen Xake Olinpiar Jokoak. Baita Emakumeen Munduko Txapelketa ere. Vera Mentxik izan zen lehen txapelduna, 1927an.

5. Etimologia apur bat

Maileguen ikerketa iturri oparoa da hizkuntzalarientzat, hizkuntza hartzailearen historia ezagutzeko informazio garrantzitsua biltzen baitute maileguk. Izan ere, aldaketa fonetikoaren eta fonologikoaren ondoren sortzen diren forma berriekin alderatuz gero, hizkuntza nola eta zenbat aldatu den ikus daiteke. Hizkuntzen arauen eta patroien arabera sortzen dira hitzak, eta hizkuntzen arauen eta patroien arabera aldatzen dira maileguak ere. Horregatik, edozein hizkuntzaren lexikoa sistema dinamikoa eta sortzailea denez, sorburu bera duten milaka hitzez beteta daude mundu osoko hiztegiak, askotan hitz horien ahaide zaharrenak ezagutzen ez ditugun arren.

Xakea, esaterako, adibide esanguratsua da. *Chess*, *čess*, *échecs*, *schaak*, *skaken*, *escacs*, *šah*, *shaxmat*, *satranç*, *ajedrez*, *xadrez*, *šachy*, *shakhy* edo *xake* bezala agertzen da, aldaera batzuk soilik aipatzearen, baina guztiek sustrai bera dute. Sanskritotik datorren *txaturanga* hitza. Lau buruak, zatiak, gorputz-adarrak edo armadaren lau atalak adierazten zituen hura: elefanteak, zaldiak, gurdiak eta soldaduak. Mendeetako eta hizkuntza batetik besterako bidaian, askotariko aldaketa fonetikoak eta fonologikoak ezagutu ditu *txaturanga* hitzak, eta hizkuntza bakoitzak bere arauen eta bilakaeraren arabera egokitu du grafia ere.

Horrela, sanskritoz *txaturanga*, *chaturanga*, *shaturanga* edo *xaturanga* zena, *chatrang*, *chatranj*, *shatranj* bilakatu zen persieraz. Arabiarrek *al-shat-ranj* bihurtu zuten, eta geroago hortik heldu zen gaztelerazko *ajedrez* aldaera.

Beste hizkuntza batzuetan, berriz, beste modu batera egin du bidea xakearen inguruko lexikoak, betiere *txaturanga* edo *shaturanga* hitzaren erroitik abiatuta. Zehazki, persierazko *shah* da oinarria. Burua, erregea. Arabierak maileguan hartu zuen persierazko *shah*, bere horretan. Latinera igaro zenean, ordea, bere sistema grafikora egokitu eta aldaketa fonologikoa izan zuen: /š/ hotsa adierazteko <sc> erabili zuen latinak, eta *schac* aldaera /skak/ modura irakurtzen hasi zen. *Scaccus*, *scacus* eta *scachus* formak agertu ziren Erdi Aroan, latinez, eta horiek erromantzetara eta Europako beste hizkuntza batzuetara zabaldu zirenean xakea izendatzeko kognatuak sortu ziren: *escacs*, *échecs*, *chess*, *schaak*...

Zenbait hizkuntzatan, singularrean xake-taularen laukiak izendatzeko erabili dituzte aldaerak (*escac*, *scacco*, *échec*...), eta pluralean, berriz, jokia izendatzeko (*escacs*, *scacchi*, *échecs*...). Plural horietatik heldu dira beste hizkuntza batzuetako aldaerak ere. Ingelesezko *chess*, esaterako.

